

В.А. Ромака^{1,2}, Л.П. Ромака³, Ю.В. Стадник³, А.М. Горинь³,
В.Я. Крайовський¹, І.М. Романів³, П.І. Гаранюк¹

Дослідження структурних, кінетичних та енергетичних властивостей напівпровідникового твердого розчину $Zr_{1-x}V_xNiSn$

¹Національний університет “Львівська політехніка”, вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, Україна,
e-mail: yromaka@lp.edu.ua;

²Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України,
вул. Наукова, 3-б, Львів, 79060, Україна;

³Львівський національний університет ім. І.Франка, вул. Кирила і Мефодія, 6, Львів, 79005, Україна,
e-mail: lyubov.romaka@gmail.com

Досліджено особливості структурних, кінетичних та енергетичних характеристик напівпровідникового твердого розчину $Zr_{1-x}V_xNiSn$ ($x = 0 - 0,10$) в інтервалі температур 80 - 400 К. Показано, що уведення атомів V ($r_V = 0,134$ нм) у структуру сполуки $ZrNiSn$ шляхом заміщення Zr ($r_Zr = 0,160$ нм) супроводжується неочікуваним збільшенням значень періоду елементарної комірки $a(x)$ $Zr_{1-x}V_xNiSn$, вказуючи на непрогнозовані структурні зміни. На основі аналізу швидкості руху рівня Фермі $\Delta\epsilon_F/\Delta x$ $Zr_{1-x}V_xNiSn$ у напрямі зони провідності зроблено висновок про одночасне генерування у кристали структурних дефектів донорної та акцепторної природи (донорно-акцепторні пари) за невідомим механізмом, які породжують відповідні енергетичні рівні у забороненій зоні напівпровідника.

Ключові слова: твердий розчин, електропровідність, коефіцієнт термо-ерс, рівень Фермі.

Стаття постуила до редакції 24.01.2019; прийнята до друку 15.03.2019.

Вступ

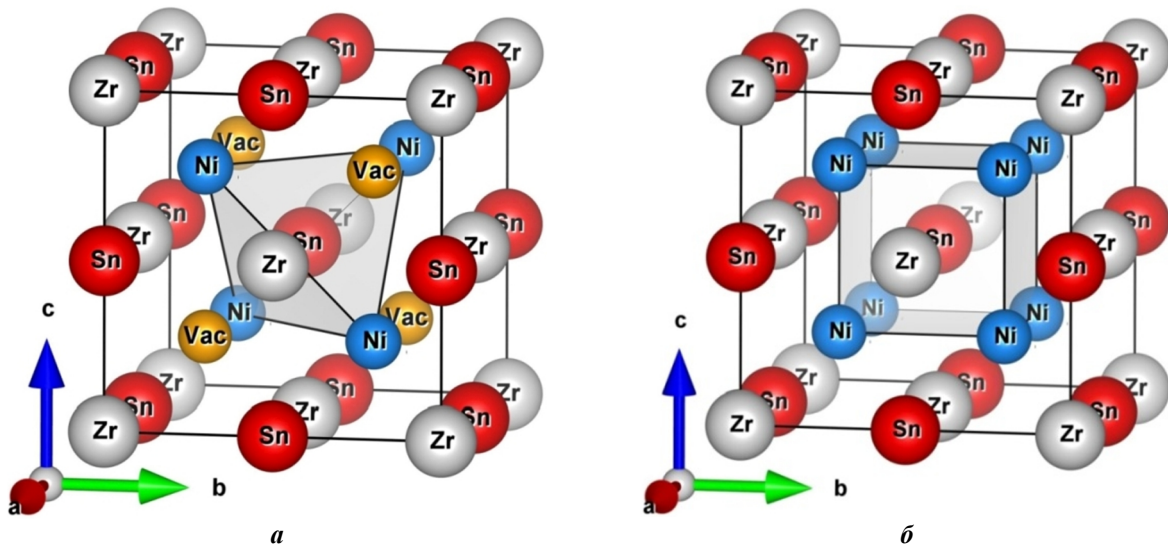
Важливість дослідження механізмів електропровідності термоелектричних матеріалів на основі інтерметалічних напівпровідників n - $ZrNiSn$, n - $HfNiSn$ та n - $TiNiSn$ пов'язана з тим, що термоелектричні матеріали на основі згаданих напівпровідників володіють високою ефективністю перетворення теплової енергії в електричну, а оптимізація їхніх характеристик здійснюється відповідним легуванням [1, 2].

Кристалічна структура інтерметалічних напівпровідників досліджена давно. Проте, аналізуючи результати досліджень напівпровідникових твердих розчинів на основі напів-Гейслерових фаз ми виявили різницю (на порядки) між результатами експериментальних вимірювань, наприклад, значень електроопору і коефіцієнта термо-ерс та значеннями моделювання цих характеристик з розрахованої електронної структури. Зазначимо, що в основі розрахунку електронної структури будь-яким методом є коректна

побудова комірки Вігнера-Зейтца в оберненому просторі, яка є першою зоною Бріллюена [1]. Іншими словами, ступінь відповідності моделі кристалічної структури реальному стану просторового розташування атомів у вузлах решітки (або їхньої відсутності – вакансії) визначатиме ступінь відповідності характеристик напівпровідника, отриманих шляхом моделювання, результатам експериментальних вимірювань.

Що є причиною такої не прогнозованості та невідповідності?

Аналізуючи діаграму фазових рівноваг системи $Zr-Ni-Sn$ автори [3] звернули увагу на те, що поряд зі сполукою $ZrNiSn$ (фаза напів-Гейслера, пр. група $F\bar{4}3m$) існує споріднена їй сполука $ZrNi_2Sn$ (фаза Гейслера, пр. група $Fm\bar{3}m$) [4]. Відсутність центра симетрії у $ZrNiSn$ спричинена ковалентними зв'язками між атомами, що породжує напівпровідникові властивості, а також формує в елементарній комірці об'єм, що складає ~24 % від загального, незайнятий атомами (тетраедрична пустота) (рис. 1, а). Під терміном «спорідненість»

Рис. 1. Трансформація кристалічної структури сполуки $ZrNiSn$ (а) в $ZrNi_2Sn$ (б) при акумулюванні надлишкових атомів Ni у тетраедричних порожнинах структури (зайняття Vac атомами Ni).

розуміють наступне. Якщо припустити, що ці порожнини зайняті атоми найменшого розміру Ni і розглядати порожнину як вакансію (Vac) у позиції $4d$ фази Гейслера, то заповнення атомами Ni позиції $4d$ приведе до зміни симетрії і реалізації за певних концентрацій Ni сполуки $ZrNi_2Sn$ (рис. 1, б).

У результаті комплексного дослідження кристалічної та електронної структур, термодинамічних, кінетичних та енергетичних характеристик напівпровідникового твердого розчину $ZrNi_{1-x}Rh_xSn$ виявлено складні зміни у кристалічній та електронній структурах [5, 6], основу яких складає одночасне генерування структурних дефектів акцепторної та донорної природи. Показано, що в $ZrNi_{1-x}Rh_xSn$ енергетично доцільним є зайняття атомами Rh ($4d^85s^1$) кристалографічної позиції $4c$ атомів Ni ($3d^84s^2$), що генерує структурні дефекти акцепторної природи (у Ni більше s -електронів) та породжує у забороненій зоні домішкову акцепторну зону ε_A^1 . Одночасно частина витіснених атомів Ni акумулюється у тетраедричних порожнинах (вакансіях), генеруючи структурні дефекти донорної природи, а в забороненій зоні з'являється глибока донорна зона ε_D^2 .

Згідно попередніх досліджень встановлено, що структура базової сполуки $ZrNiSn$ є неупорядкованою у результаті часткового, до $\sim 1\%$ ($z = 0,01$), зайняття атомами Ni ($3d^84s^2$) позиції $4a$ атомів Zr ($4d^25s^2$), що генерує структурні дефекти донорної природи і відповідну донорну зону ε_D^1 (у Ni більше d -електронів), а формула сполуки набере виду $(Zr_{1-z}Ni_z)NiSn$ [3].

Останні дослідження напівпровідникових твердих розчинів $TiNiSn_{1-x}Ga_x$ [7] та $ZrNiSn_{1-x}Ga_x$ [8] виявили невідомий раніше механізм генерування структурних дефектів донорної природи, який передбачає появу вакансій у позиції атомів Sn ($4b$). Встановлено, що у випадку легування n - $TiNiSn$ та n - $ZrNiSn$ атомами Ga ($4s^24p^1$) шляхом заміщення Sn ($5s^25p^2$) в одній і тій же кристалографічній позиції $4b$ одночасно генеруються як дефекти акцепторної природи (Ga володіє меншим числом p -електронів, ніж

Sn), так і донорної у вигляді вакансії у позиції атомів Sn, концентрація яких росте при збільшенні вмісту Ga, а напівпровідники стають сильно легованими та сильно компенсованими (СЛСКН) [9]. Такий, на перший погляд, неочікуваний результат є логічним, адже стійкість структури та принцип електронейтральності кристалів $TiNiSn_{1-x}Ga_x$ та $ZrNiSn_{1-x}Ga_x$ за умови появи значного числа акцепторів ($N_A^{Ga} \approx 3 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$) забезпечується генеруванням структурних дефектів донорної природи, ефективний заряд яких є протилежним. У такому випадку, формули твердих розчинів набувають виду $TiNiSn_{1-x-y}Ga_x$ та $ZrNiSn_{1-x-y}Ga_x$ де y – концентрація вакансій у позиції $4b$ атомів Sn.

У даному контексті виникає запитання, чому у випадку введення у сполуку $ZrNiSn$ атомів Rh ($r_{Rh} = 0,134 \text{ нм}$) частина атомів найменшого розміру Ni ($r_{Ni} = 0,124 \text{ нм}$) займає тетраедричні порожнини, генеруючи донори, а у випадку введення атомів Ga ($r_{Ga} = 0,141 \text{ нм}$) цей механізм не ідентифіковано? Розмірний, зарядовий чи інші фактори визначають спосіб генерування структурних дефектів у напівпровідникових твердих розчинах на основі напів-Гейслерових фаз, формуючи електронну структуру та механізми електропровідності?

Пошуку відповідей на поставлені питання присвячено перший експериментальний етап дослідження механізмів генерування структурних дефектів у n - $ZrNiSn$ при легуванні атомами V ($r_V = 0,134 \text{ нм}$) шляхом заміщення Zr. Оскільки атом V ($3d^24s^2$) містить на один d -електрон більше, ніж Zr, то у $Zr_{1-x}V_xNiSn$ повинні генеруватися структурні дефекти донорної природи, а в забороненій зоні мав би з'явитися відповідний домішковий донорний рівень. Зауважимо, що атомні радіуси Rh та V є однаковими, однак різним є спосіб їхнього введення у матрицю сполуки.

I. Методики дослідження

Зразки твердого розчину $Zr_{1-x}V_xNiSn$ синтезовано

шляхом сплавлення шихти вихідних компонентів (вміст основного компонента не менше 99,9 мас. %) в електродуговій печі в інертній атмосфері з наступним гомогенізуючим відпалюванням впродовж 720 год за температури 1073 К. Рентгенофазовий аналіз зразків проводили з використанням дифрактометра DRON-4.0 (FeK α -випромінювання). Для розрахунку кристалографічних параметрів використовували комплекс програм Fullprof [10]. Хімічний та фазовий склад зразків контролювали за допомогою металографічного аналізу (скануючий електронний мікроскоп РЕММА-102-02). Для зразків твердого розчину Zr_{1-x}V_xNiSn вимірювали температурні і концентраційні залежності питомого електроопору (ρ), коефіцієнта термо-ерс (α) відносно міді в інтервалі температур $T = 80 - 400$ К та концентрацій $N_D^V \approx 3,8 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,005$) ÷ $1,9 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,10$).

II. Дослідження кристалографічних характеристик Zr_{1-x}V_xNiSn

Рентгенівські фазовий та структурний аналізи показали, що дифрактограми зразків Zr_{1-x}V_xNiSn індексуються у структурному типі MgAgAs (просторова група $F-43m$) [4] і не містять слідів домішкових фаз. Мікросондовий аналіз концентрації атомів на поверхні зразків показав їхню відповідність складу шихти. Оскільки атомний радіус V ($r_V = 0,134$ нм) є меншим за такий у Zr ($r_Zr = 0,160$ нм), очікувалося зменшення значень періоду елементарної комірки $a(x)$ Zr_{1-x}V_xNiSn. Однак, результати структурних досліджень Zr_{1-x}V_xNiSn виявили чітку тенденцію до росту $a(x)$ (рис. 2) щонайменше до значень $x = 0,07$.

Така поведінка періоду елементарної комірки $a(x)$ Zr_{1-x}V_xNiSn виявилася неочікуваною, а уточнення кристалічної структури внаслідок незначного вмісту домішки, концентрація якої є далеко за межами точності приладу, не дало однозначної відповіді на спосіб входження атомів V у матрицю сполуки ZrNiSn. Цей експериментальний результат є першою важливою ознакою того, що у

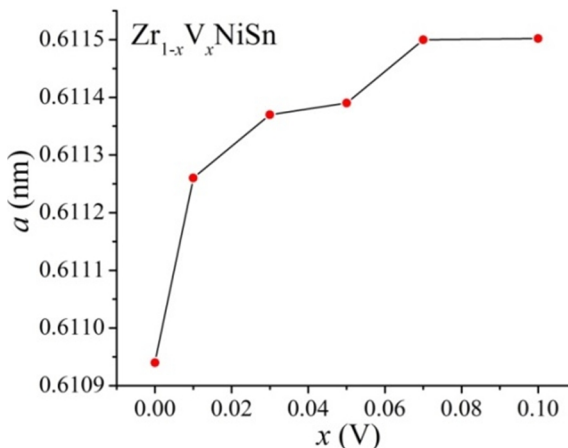

Рис. 2. Зміна значень періоду елементарної комірки $a(x)$ Zr_{1-x}V_xNiSn.

структурі напівпровідника Zr_{1-x}V_xNiSn відбуваються зміни, які нами не передбачалися і які будуть джерелом структурних дефектів, що визначатимуть його властивості. Той факт, що у концентраційному діапазоні $x = 0,07 - 0,10$ значення періоду не змінювалося, може свідчити про обмежену розчинність V у матриці напівпровідника, що може спричинити появу незначної кількості металічної фази, яку ми не ідентифікували.

Ріст залежності $a(x)$ Zr_{1-x}V_xNiSn можливий, наприклад, за умови неочікуваного зайняття атомами V кристалографічної позиції 4c менших за розміром атомів Ni ($r_{Ni} = 0,124$ нм). У такому разі у кристалографічній позиції 4c будуть генеруватися структурні дефекти акцепторної природи, оскільки у Ni ($3d^84s^2$) більше 3d-електронів, ніж у V ($3d^34s^2$). З іншого боку, у разі зайняття витісненими атомами Ni тетраедричних пустот структури, як це було у випадку ZrNi_{1-x}Rh_xSn [5, 6], у кристалі генеруватимуться також структурні дефекти донорної природи. Як результат, отримані зразки Zr_{1-x}V_xNiSn будуть СЛСКН [9].

III. Дослідження кінетичних та енергетичних характеристик Zr_{1-x}V_xNiSn

Температурні та концентраційні залежності питомого електроопору ρ та коефіцієнта термо-ерс α Zr_{1-x}V_xNiSn наведені на рис. 3 та 4.

Залежності $\ln\rho(1/T)$ та $\alpha(1/T)$ Zr_{1-x}V_xNiSn (рис. 3) є типовими для сильно легованих та сильно компенсованих напівпровідників [9], а наявні активаційні ділянки вказують на кілька механізмів переносу заряду. Такими механізмами є активація носіїв струму з рівня Фермі ϵ_F у зони неперервних енергій (високі температури) та стрибова провідність по енергетичних станах, близьких до рівня Фермі ϵ_F (низькі температури). Залежності $\ln\rho(1/T)$ Zr_{1-x}V_xNiSn описує відоме співвідношення [9]:

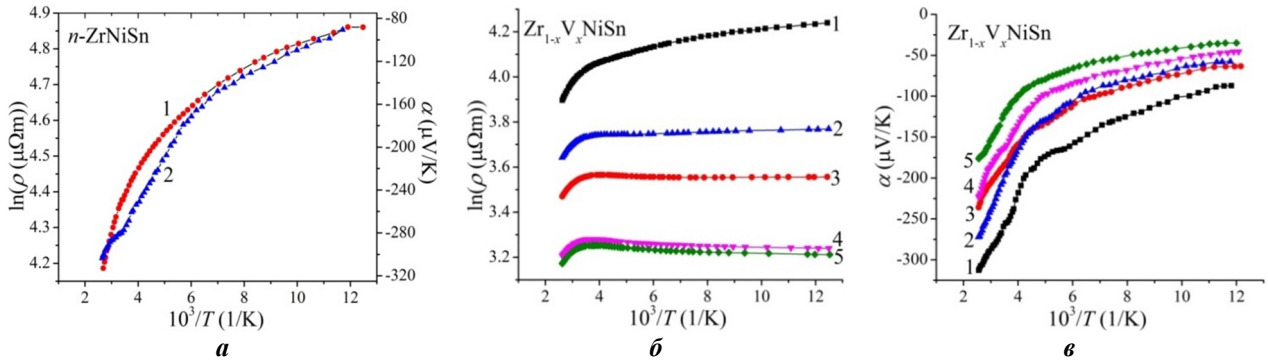
$$r^{-1}(T) = r_1^{-1} \exp\left(-\frac{e_1 r}{k_B T}\right) + r_3^{-1} \left(-\frac{e_3 r}{k_B T}\right) \quad (1)$$

де перший член за високих температур описує активацію носіїв струму ϵ_1^p з рівня Фермі ϵ_F на рівні протікання зон неперервних енергій, а другий, низькотемпературний, – стрибоку провідність ϵ_3^p .

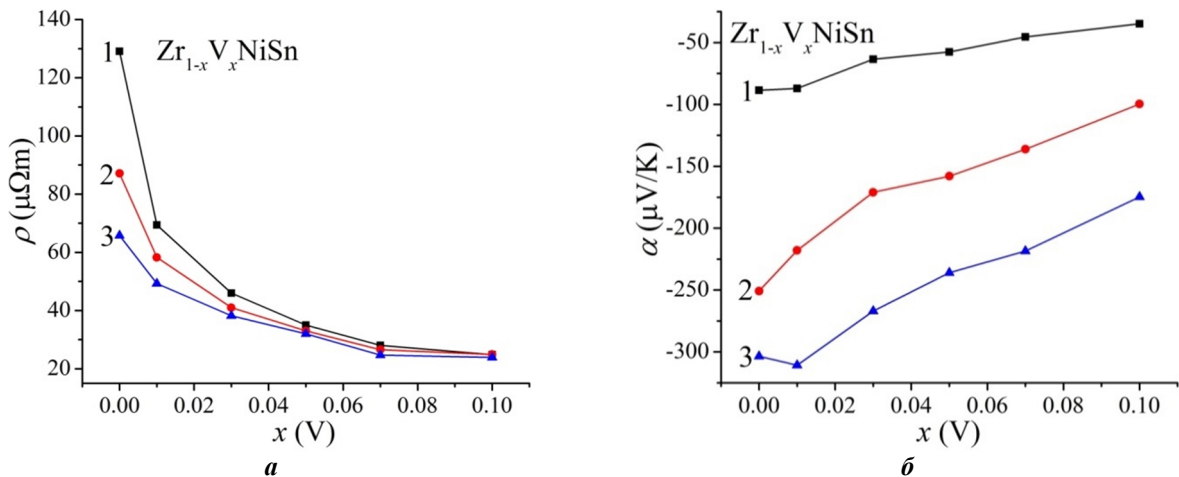
Температурні залежності коефіцієнта термо-ерс $\alpha(1/T)$ Zr_{1-x}V_xNiSn описуються залежністю [11]:

$$a = \frac{k_B}{e} \left(\frac{e_i^a}{k_B T} - g + 1 \right) \quad (2)$$

де γ – параметр, що залежить від механізмів розсіювання. З високотемпературних ділянок залежностей $\alpha(1/T)$ обчислено значення енергії активації ϵ_1^a , які пропорційні амплітуді великомасштабної флуктуації зон неперервних енергій, а з низькотемпературних – значення енергій активації ϵ_3^a , які пропорційні амплітуді модуляції

Рис. 3. Температурні залежності питомого електроопору $\ln\rho(1/T)$ (1) та коефіцієнта термо-ерс $\alpha(1/T)$ (2) $n\text{-ZrNiSn}$ (а) та $\ln\rho(1/T)$ (б) і $\alpha(1/T)$ (в) $\text{Zr}_{1-x}\text{V}_x\text{NiSn}$: 1 – $x = 0,01$; 2 – $x = 0,03$; 3 – $x = 0,05$; 4 – $x = 0,07$; 5 – $x = 0,10$.

Рис. 4. Зміна значень питомого електроопору $\rho(x)$ (а) та коефіцієнта термо-ерс $\alpha(x)$ (б) $\text{Zr}_{1-x}\text{V}_x\text{NiSn}$ за різних температур: 1 – $T = 80$ К; 2 – $T = 250$ К; 3 – $T = 380$ К.

дрібномасштабної флуктуації СЛКН [1, 9].

З високотемпературної ділянки залежності $\ln\rho(1/T)$ нелегованого напівпровідника $n\text{-ZrNiSn}$ (рис. 3, а) обчислено значення енергії активації електронів з донорної зони ε_D^1 на рівень протікання зони провідності $\varepsilon_1^p = 97,6$ меВ. Про те, що має місце саме активація електронів у зону провідності свідчать від'ємні значення коефіцієнта термо-ерс $n\text{-ZrNiSn}$ за усіх температур. Оскільки рівень Фермі ε_F фіксований на донорній зоні ε_D^1 , то обчислене значення енергії активації електронів ε_1^p відображає глибину залягання рівня Фермі ε_F відносно краю зони провідності. Отриманий результат співпадає з раніше отриманим [1]. Наявність низькотемпературної активації на залежності $\ln\rho(1/T)$ вказує на існування стрибкової провідності по енергетичних станах донорної зони ε_D^1 з енергією активації $\varepsilon_3^p = 11,9$ меВ. У свою чергу, з високо- та низькотемпературних ділянок залежності $\alpha(1/T)$ обчислені значення енергій активації $\varepsilon_1^a = 83,8$ меВ та $\varepsilon_3^a = 11,5$ меВ, відповідно. Оскільки значення енергії активації ε_1^a відображає амплітуду модуляції зон неперервних енергій $n\text{-ZrNiSn}$ [1,9], то близькі значення ε_1^a та ε_1^p є ознакою сильної компенсації напівпровідника.

Уведення домішкових атомів V у структуру сполуки ZrNiSn супроводжується зміною як характеру поведінки залежностей $\ln\rho(1/T)$ та $\alpha(1/T)$, так і значень питомого електроопору та коефіцієнта термо-ерс (рис. 3, 4). Оскільки заміщення атомів Zr

на V повинно генерувати у кристалі $\text{Zr}_{1-x}\text{V}_x\text{NiSn}$ структурні дефекти донорної природи, то збільшення концентрації вільних електронів має привести до зменшення значень питомого електроопору $\rho(x, T)$, що і слідує з рис. 4а. При цьому знак коефіцієнта термо-ерс $\alpha(x, T)$ $\text{Zr}_{1-x}\text{V}_x\text{NiSn}$ залишається від'ємним за усіх концентрацій та температур (рис. 4, б).

Як зазначено вище, структура ZrNiSn є неупорядкованою через часткове зайняття атомами Ni позиції Zr (4а), що генерує структурні дефекти донорної природи. Дослідження структури напівпровідникових твердих розчинів, зокрема, $\text{Zr}_{1-x}\text{R}_x\text{NiSn}$ (R – атоми рідкісноземельних металів), $\text{ZrNi}_{1-x}\text{M}_x\text{Sn}$, де M = Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Rh, Ru тощо, показали [1], що за концентрації $x \approx 0,01$ всі атоми Ni покидають позицію 4а: структура упорядковується, а дефекти донорної природи «заліковуються». Таким чином, у випадку $\text{Zr}_{1-x}\text{V}_x\text{NiSn}$ на ділянці концентрацій $x = 0 - 0,01$ відбувається динамічна зміна співвідношення донорів та акцепторів (ступінь компенсації) через:

- ріст концентрації електронів через появу домішкової донорної зони ε_D^2 та збільшення числа донорів при заміщенні атомів Zr на V;

- зменшення концентрації електронів через зникнення домішкової донорної зони ε_D^1 при упорядкуванні структури $\text{Zr}_{1-x}\text{V}_x\text{NiSn}$ у результаті витіснення атомів Ni з позиції 4а атомів Zr («заліковування» дефектів донорної природи).

За більших концентрацій V ($x > 0,01$) у напівпровіднику повинні генеруватися лише структурні дефекти донорної природи, що приведе до росту концентрації електронів та зменшення значень питомого електроопору $\rho(x, T)$, що ми і спостерігаємо на рис. 3, а та 4, а.

Наявність високотемпературних активаційних ділянок на залежностях $\ln\rho(1/T)$ $Zr_{1-x}V_xNiSn$ навіть за «гігантських» концентрацій донорної домішки ($N_D^V \approx 1,9 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ для $x = 0,10$) (рис. 3, б) та від'ємні значення коефіцієнта термо-ерс $\alpha(x, T)$ засвідчують, що рівень Фермі ε_F знаходиться у забороненій зоні біля дна зони провідності. Цей експериментальний факт є другою важливою ознакою того, що у напівпровіднику $Zr_{1-x}V_xNiSn$, окрім донорів, з'являються структурні дефекти акцепторної природи за невідомим механізмом, які компенсують донори (захоплюють вільні електрони, зменшуючи їхню концентрацію), що сповільнює рух рівня Фермі ε_F до зони провідності.

Нагадаємо, що легування n - $ZrNiSn$, наприклад, донорною домішкою Sb ($4d^{10}5s^25p^3$) шляхом заміщення Sn ($4d^{10}5s^25p^2$) приводило до швидкого дрейфу рівня Фермі ε_F до зони провідності та її перетину за концентрації Sb $x \approx 0,02$, що супроводжувалося металізацією провідності $ZrNiSn_{1-x}Sb_x$ [1]. У нашому випадку $Zr_{1-x}V_xNiSn$ металізації провідності (зникнення активаційних ділянок на залежностях $\ln\rho(1/T)$) не спостерігається за усіх температур та концентрацій.

З іншого боку, наявність високотемпературних активаційних ділянок на залежностях $\ln\rho(1/T)$ $Zr_{1-x}V_xNiSn$ (рис. 3, б) дозволяє обчислити значення енергії активації електронів $\varepsilon_1^p(x)$ з рівня Фермі ε_F на край рухливості зони провідності і прослідкувати динаміку положення рівня Фермі ε_F у забороненій зоні напівпровідника. З активаційних ділянок $\alpha(1/T)$ можемо отримати інформацію щодо зміни ступеню компенсації $Zr_{1-x}V_xNiSn$ шляхом обчислення значень енергії активації ε_1^a , які пропорційні амплітуді великомасштабної флуктуації зон неперервних енергій СЛКН.

На рис. 5 наведено зміну значень енергій активації $\varepsilon_1^p(x)$ та $\varepsilon_1^a(x)$ $Zr_{1-x}V_xNiSn$. За найменшої

концентрації домішки $Zr_{1-x}V_xNiSn$, $x = 0,01$, рівень Фермі ε_F зі швидкістю $\Delta\varepsilon_F/\Delta x \approx 77,8 \text{ меВ}/\%V$ стрімко наблизився до рівня протікання зони провідності на відстань 19,8 меВ, тоді як у n - $ZrNiSn$ він знаходився на відстані 97,6 меВ. І це при тому, що на цій концентраційній ділянці відбувалося зменшення концентрації електронів через зникнення домішкової донорної зони ε_D^1 при упорядкуванні структури $Zr_{1-x}V_xNiSn$, що мало би гальмувати рух рівня Фермі ε_F у напрямі зони провідності. З такою ж швидкістю рухався рівень Фермі ε_F до рівня протікання зони провідності у випадку легування n - $ZrNiSn$ донорною домішкою Sb [1].

Однак, за більших концентрацій V відбувається стрімке зменшення швидкості руху рівня Фермі ε_F у напрямі зони провідності. Так, на ділянці концентрацій $x = 0,01 - 0,03$ швидкість руху рівня Фермі ε_F становить $\Delta\varepsilon_F/\Delta x \approx 2,2 \text{ меВ}/\%V$, а на ділянці $x = 0,03 - 0,10$ стає ще меншою і становить $\Delta\varepsilon_F/\Delta x \approx 0,7 \text{ меВ}/\%V$. Оскільки концентрація домішкових атомів V, які повинні генерувати донори, вводиться у матрицю напівпровідника n - $ZrNiS$ за лінійним законом, то за таким же законом мав би рухатися рівень Фермі ε_F до рівня протікання зони провідності $Zr_{1-x}V_xNiSn$. Що є причиною «гальмування» цього руху?

З точки зору фізики напівпровідників це можливо лише за умови одночасного з донорами генерування акцепторів за поки невідомим механізмом. Таким чином, експериментально отриманий результат є третім незаперечним фактором, який засвідчує появу у $Zr_{1-x}V_xNiSn$, окрім донорів, певного числа акцепторів, швидкість генерування яких поступається швидкості генерування донорів, оскільки рівень Фермі ε_F все ж наближається до рівня протікання зони провідності, на що вказують від'ємні значення коефіцієнта термо-ерс.

Даний висновок узгоджується з результатами зміни значень енергії активації $\varepsilon_1^a(x)$ $Zr_{1-x}V_xNiSn$, $x \geq 0,01$ (рис. 5, б), яка відображає ступінь компенсації напівпровідника. Оскільки залежність $\varepsilon_1^a(x)$ відображає співвідношення іонізованих акцепторів та донорів, то за умови від'ємного знаку

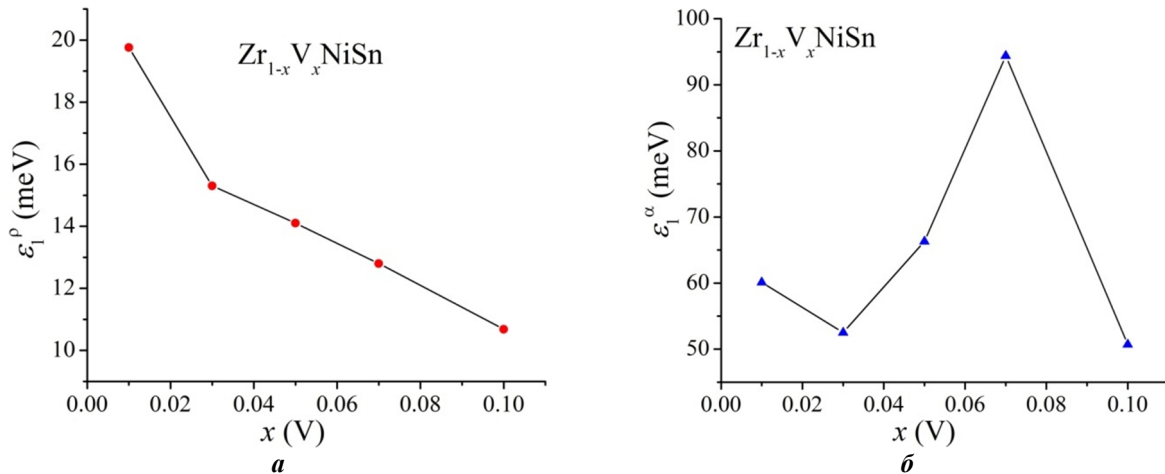

Рис. 5. Зміна значень енергій активації $\varepsilon_1^p(x)$ (а) та $\varepsilon_1^a(x)$ (б) $Zr_{1-x}V_xNiSn$.

коефіцієнта термо-ерс загальне число донорів у $Zr_{1-x}V_xNiSn$ переважає число акцепторів. І чим більшим є це переважання, тим меншими є ступінь компенсації і значення $\varepsilon_1^a(x)$.

Так, у $Zr_{1-x}V_xNiSn$ спочатку має місце зменшення ступеню компенсації, на що вказує зменшення значень енергії активації від $\varepsilon_1^a(x=0) = 83,8$ меВ до $\varepsilon_1^a(x=0,01) = 60,1$ меВ та $\varepsilon_1^a(x=0,03) = 52,5$ меВ. Таке зменшення значень $\varepsilon_1^a(x)$, як і швидкість руху рівня Фермі ε_F до зони провідності, також є нелінійним. Однак, вже за концентрації $x > 0,03$ залежність $\varepsilon_1^a(x)$ стрімко зростає, досягає максимуму за $x = 0,07$, показуючи, що у кристалі генеруються акцептори з більшою швидкістю, ніж донори (однак загальне число іонізованих донорів все ж переважає кількість іонізованих акцепторів). Отриманий результат є додатковим фактором, який вказує на одночасне генерування у $Zr_{1-x}V_xNiSn$ акцепторів та донорів. Ми вважаємо, що в силу структурних досліджень значення енергії активації $\varepsilon_1^a(x=0,10) = 50,7$ меВ не може вважатися таким, що відповідає реальному стану у напівпровіднику через можливе шунтування струму каналами другої фази.

Таким чином, наведені експериментальні результати кінетичних та енергетичних досліджень підтвердили прогнозований складний характер входження атомів V у матрицю напівпровідника $Zr_{1-x}V_xNiSn$, на що вказувало неочікуване збільшення значень періоду елементарної комірки $a(x)$ (рис. 2). Елементарний аналіз показує, що досягти, з одного боку, збільшення значень періоду елементарної комірки $a(x)$, а з іншого, появи акцепторів у $Zr_{1-x}V_xNiSn$, можна лише за умови часткового зайняття атомами V кристалографічної позиції 4c менших за розміром атомів Ni ($r_{Ni} = 0,124$ нм). Якщо ж витіснені атоми Ni займатимуть тетраедричні порожнини структури, як це було у випадку $ZrNi_{1-x}Rh_xSn$ [5, 6], то в $Zr_{1-x}V_xNiSn$ генеруватимуться також

структурні дефекти донорної природи.

Наведені міркування вимагають підтвердження розрахунками електронної структури для різних варіантів просторового розташування атомів у матриці напівпровідника, які покажуть рух рівня Фермі ε_F . Співставлення результатів розрахунків з описаними вище експериментально отриманими і дасть остаточну відповідь про механізм входження атомів V у структуру n - $ZrNiSn$. Саме це буде предметом наших наступних досліджень.

Висновки

Таким чином, на основі наведених результатів можемо припустити, що в $Zr_{1-x}V_xNiSn$ для забезпечення стійкості структури та принципу електронейтральності одночасно генеруються як структурні дефекти акцепторної природи, так і донорної (ефективний заряд яких є протилежним), концентрація яких росте при збільшенні вмісту V. Встановлення механізмів генерування акцепторів та донорів вимагає додаткових досліджень напівпровідникового твердого розчину $Zr_{1-x}V_xNiSn$, чому буде присвячена наша наступна робота.

Ромака В.А. – професор, д.т.н., к.ф.-м.н.
Ромака Л.П. - к.х.н., провідний науковий співробітник;
Стадник Ю.В. - к.х.н., провідний науковий співробітник;
Горинь А.М. - к.х.н., старший науковий співробітник;
Крайовський В.Я. - к.т.н., доцент, проректор;
Романів І.М. – аспірант;
Гаранюк П.І. - к.т.н., доцент.

- [1] В.А. Ромака, В.В. Ромака, Ю.В. Стадник, Інтерметалічні напівпровідники: властивості та застосування (видавництво Львівської політехніки, Львів, 2011).
- [2] Л.И. Анатычук, Термоэлементы и термоэлектрические устройства (Наукова думка, Київ, 1979).
- [3] V.V. Romaka, P. Rogl, L. Romaka, Yu. Stadnyk, A. Grytsiv, O. Lakh, V. Krayovsky, Intermetallics 35, 45 (2013). (DOI:doi.org/10.1016/j.intermet.2012.11.022).
- [4] В.В. Ромака, Л.П. Ромака, В.Я. Крайовський, Ю.В. Стадник, Станіди рідкісноземельних та перехідних металів (видавництво Львівської політехніки, Львів, 2015).
- [5] Л.П. Ромака, Ю.В. Стадник, В.А.Ромака, А.М. Горинь, В.Я. Крайовський, ФХТТ, 19 (№1), 21 (2018). (DOI:doi: 10.15330/pcss.19.1.21-28).
- [6] Л.П. Ромака, Ю.В. Стадник, В.В. Ромака, П.-Ф. Рогль, В.А. Ромака, А.М. Горинь, ФХТТ 19(2), 151 (2018). (DOI:doi: 10.15330/pcss.19.2.151-158).
- [7] В.А. Ромака, P. Rogl, Л.П. Ромака, Ю.В. Стадник, В.Я. Крайовський, Д. Качаровський, А.М. Горинь, Термоелектрика 3, 24 (2016).
- [8] Л.П. Ромака, Ю.В. Стадник, В.А.Ромака, А.М. Горинь, П.-Ф. Рогль, В.Я. Крайовський, З.М. Рикавець, ФХТТ 18 (1), 41 (2017). (DOI:doi: 10.15330/pcss.18.1.41-48).
- [9] В. I. Shklovskii and A. L. Efros, Electronic Properties of Doped Semiconductors (Springer, NY, 1984).
- [10] T. Roisnel, J. Rodriguez-Carvajal, Mater. Sci. Forum, Proc. EPDIC7, 378-381, 118 (2001).
- [11] Н. Мотт, Э. Дэвис, Электронные процессы в некристаллических веществах (Мир, Москва, 1982).

V.A. Romaka^{1,2}, L.P. Romaka³, Yu.V. Stadnyk³, A.M. Horyn³,
V.Ya. Krayovsky¹, I.M. Romaniv³, P.I. Garanuyk¹

Investigation of structural, electrokinetic and energy state properties of the semiconductive $Zr_{1-x}V_xNiSn$ solid solution

¹Ya. Pidstryhach Institute for Applied Problems of Mechanics and Mathematics National Academy of Sciences of Ukraine, 3-b, Naukova Str., Lviv, 79060, Ukraine, e-mail: vromaka@polynet.lviv.ua;

²National University "Lvivska Politechnika", 12, S. Bandera Str., Lviv, 79013, Ukraine;

³Ivan Franko National University of Lviv, 6, Kyryla and Mefodiya Str., Lviv, 79005, Ukraine, e-mail: lyubov.romaka@gmail.com

Structural, electrokinetic and energy state characteristics of the $Zr_{1-x}V_xNiSn$ semiconductive solid solution ($x = 0 - 0.10$) were investigated in the temperature interval 80 – 400 K. It was shown that doping of the $ZrNiSn$ compound by V atoms ($r_V = 0.134$ nm) due to substitution of Zr ($r_{Zr} = 0.160$ nm) results in increase of lattice parameter $a(x)$ of $Zr_{1-x}V_xNiSn$ indicating unforecast structural change. Based on analysis of the motion rate of the Fermi level $\Delta\varepsilon_F/\Delta x$ for $Zr_{1-x}V_xNiSn$ in direction of the conduction band it was concluded about simultaneous generation of the structural defects of the donor and acceptor nature (donor-acceptor pairs) by unknown mechanism and creation of the corresponding energy levels in the band gap of the semiconductor.

Keywords: solid solution, electrical conductivity, thermopower coefficient, Fermi level.